

PRVI PROFESOR HRVATSKE ESTETIKE

In memoriam dragomu i poštovanomu
profesoru Zlatku Posavcu (Kaptol kod Požege,
28. kolovoza 1931. – Zagreb, 23. rujna 2019.)

U završnom poglavlju svoje posljednje knjige *Hrvatska estetika – povijesni pregled* (2019) profesor Zlatko Posavec pisao je o „prvim sustavno držanim predavanjima cjelovite povijesti hrvatske estetike“ na Hrvatskim studijima 1990-ih godina. Ta predavanja predstavljaju važan datum u povijesti Hrvatske estetike kao samostalne filozofijske discipline. Jer, nakon što ju je svojim višedesetljetnim ustrajnim istraživanjima utemeljio, Zlatko Posavec Hrvatsku estetiku oživotvorio je kao kolegij na sveučilišnoj razini. Kao bivšemu studentu, diplomantu i

uredniku navedene knjige, kojom je dovršio svoje životno djelo, neka mi bude dopušteno ovaj memorativni osvrt na život i djelovanje poštovanoga profesora, dopuniti osobnim sjećanjima. Uz postojeće biografske i bibliografske osvрте o filozofskom (napose estetičkom) i publicističkom djelovanju prof. dr. Zlatka Posavca, ove ilustrativne, (auto)biografske crtice o spomenutim predavanjima i našem međusobnom druženju imaju funkciju pokazati ili dočarati što je i kako poučavao profesor Posavec, utječući na nas svojom osobnošću – u vremenu koje je postalo predmetom (estetičke) historiografije.

Kao znanstveni savjetnik Instituta za filozofiju, čiji je bio prvi zaposlenik od 1967. godine, i predavač estetike na Likovnoj akademiji i kasnije, dugi niz godina sve do umirovljenja 2001. na Dramskoj akademiji u Zagrebu, Zlatko Posavec je od 1992./93. na novoosnovanom Komparativnom studiju hrvatske filozofije i društva Sveučilišta u Zagrebu postao nositeljem kolegija Hrvatska estetika, koji je od sljedeće godine predavao na Hrvatskim studijima (proizašlim iz toga komparativnoga studija), uz obvezni kolegij iz estetike na studijskim grupama predmeta iz komparativnoga studija – Croaticum i studija Filozofije.

Studentima filozofije 1994./95. godine, kada sam upisao studij filozofije i društva odnosno sociologije, estetika je, kao i ostale glavne filozofske discipline, bila obavezni dvosemestralni predmet, s dva sata predavanja i zatim dva sata seminara tjedno. Predavanja i seminare iz estetike profesor Posavac držao je u Velikoj dvorani na Institutu za filozofiju srijedom od 16 do 20 h, a te je nastavne godine prvo predavanje održao 16. listopada 1994. godine. U prethodna dva dana tu smo već odslušali uvodna predavanja iz Povijesti filozofije, Metafizike i Logike, dobivši prve odgovore o kakvim se i koliko zanimljivim studijima i profesorima radi na našem novom fakultetu. Ali iako su ti prvi dojmovi i saznanja bili posve pozitivni, u meni je treperila želja da sljedeće godine upišem studij književnosti, jer mi se to, po afinitetima koje sam gajio, činilo logični(ji)m.

Posavac je na prvom predavanju (prema sačuvanim bilješkama) govorio o estetici kao filozofskoj disciplini čijom su se tematikom, u pokušaju da proniknu smisao i bit ljepote i umjetnosti, bavili još starogrčki filozofi, ali koja započinje tek istoimenim djelom Nijemca Baumgartena. Detaljno nam je protumačio ime, riječ i pojam “estetika“, uz napomenu da je u Hrvatskoj u 19. stoljeću bilo pokušaja da ga se prevede kao “krasoslovlje“, i zatim dao iscrpan i zanimljiv povijesni pregled značenja estetike, kako su ga shvaćali i promišljali ne samo europski filozofi (Kant, Hegel, Zimmerman, Notorp, Croce, Dessoir, Adorno, Heidegger, Gadamer i dr.) nego i hrvatski (Franjo Marković, Albert Haler, Pavao Vuk-Pavlović, Vladimir Filipović, Danilo Pejović...). Tumačeći što je sve estetika, od Franje Markovića, prvoga profesora estetike na obnovljenom Zagrebačkom sveučilištu (1874), koji ju je definirao kao „znanost o formah ljepote, kao što je logika o istine“, pa sve do Danila Pejovića, tadašnjega profesora estetike na Filozofskom fakultetu, za kojeg je ona „metafizičko pitanje o biti umjetnosti“, na ploču je pedantno ispisivao naslove djela, godine izdanja, navodeći o kojim je filozofskim usmjerenjima kod kojega autora riječ.

Gledajući retrospektivno, iz toga uvodnoga predavanja mogla bi se iščitati najvažnija obilježja Posavčeva istraživačkoga i nastavničkoga rada na području estetike. Nije se tu radilo samo o iznimnoj sadržajnosti i sustavnosti izlaganja koje su nam svima odmah postale očigledne, nego o specifičnom (metodološkom) pristupu, koji je u stvari karakterizirao njegov cjelokupni znanstveni rad. Inovativna komponenta u Posavčevu izlaganju, u skladu s odrednicama novoosnovanih Hrvatskih studija, bilo je, prije svega, uvođenje hrvatskih autora u opću povijest estetike, uz obrazlaganje filozofskoga i estetičkoga konteksta kojemu su pripadali. Hrvatske autore stavljao je u jasnu relaciju spram estetičkih pravaca u Europi i svijetu, naglašavajući – tamo gdje je to bilo, po njegovim riječima, ne samo historiografski

opravdano, nego i nužno – njihovo sudjelovanje i doprinos u općoj povijesti estetičke misli. Pritom se nije ograničavao samo na starija, znamenitija imena iz povijesti hrvatske literature, nego i na ona iz još suvremenoga XX. stoljeća, koja su zahtijevala posebnu (re)interpretaciju i valorizaciju, imajući u vidu specifične kulturno-povijesne i društveno-političke prilike. „Zapadnoeuropska povijest estetike“, isticao je, „ktnja [je] i krivotvorena ako se ne poznaje povijest hrvatske estetike, odnosno eksplicite ne imenuje doprinos hrvatskih autora Europi“ (Hrvatska estetika, str. 365)

Faktografija kojom nas je opskrbljivao nije bila sama sebi svrhom, nego preduvjet za ispravno razumijevanje pojedinih razdoblja estetike/hrvatske estetike i problematskih kompleksa u njihovu kontinuitetu i u cjelini estetičkoga područja. Učenja i mislioe konstitutivne za estetiku obrađivao je kronološkim redosljedom, ali u sklopu „epohalno strukturiranih cjelina“, identificirajući u njima sve relevantne struje, orijentacije ili „škole“. Periodizacijska podjela u povijesti umjetnosti, književnosti, pa tako i u estetici koja je s njima uvijek u uzajamnoj vezi, bila je tema na koju je u svojim predavanjima stavljao osobito težište.

Kako je tijekom narednih predavanja, s dobivanjem uvida u povijesni (redo)sljed estetičkih učenja i strukturiranih epoha i njima pripadnih estetičkih problema, raslo i udubljanje slušača u predmet, Posavac se sve češće i više upuštao u digresije u povijest(i) raznih grana umjetnosti, osobito književnosti, slikarstva i arhitekture, ali i o „novim medijima“ stripa ili filma, koje bi nerijetko nalikovale pravim malim esejima. Tim usputnim udaljavanjima od teme redovito bi pojačavao interes studenata za svoja izlaganja, usmjeravajući na uočavanje bitnih, aktualnih estetičkih pitanja na koja se odgovori „ne mogu sipati iz rukava“. I ma koliko informacija i asocijacija pritom zavrtno u našim glavama, (tek) naizgled slabo vezanih za temu, nikad ne bi zastranio, izgubio glavnu nit. Takvi znalčki ekskursi znali su nas upravo oduševljavati...

Na predavanjima smo redovito dobivali preporuke za čitanje i upućivanja koje i nije bilo usko vezano za sam kolegij i/ili ispit, što eksplicitno a što iz usputnih spomena imena ili naslova djela. U jesen prvoga semestra, spominjući Gustavea Flauberta kao „realističkog romantika i romantičnog realista“, uputio nas je – kao mlade slušače – na čitanje Flaubertova mladenačkoga, „romantičnoga“ romana *Novembar*, autobiografski inspirirane intimne ljubavne ispovijesti u izvrsnom prijevodu Tina Ujevića. Pronašavši ga u antikvarijatu, roman sam kupio i u dahu pročitao – staro Zorino izdanje iz 1950., još iz doba kad je profesor Posavac bio u mojim godinama. Toliko sam zavolio tu poetičnu knjigu, njezinu atmosferu i tematiku, koja je tako neobično korespondirala s mojim mladenačkim osjećanjima („kako

li je samo znao“), da sam ju tijekom narednih godina studiranja opetovano čitao, a profesorove preporuke uzimao s posvemašnjim povjerenjem. Slično tomu osvojila me intimna ispovijest jedne druge osjećajnosti iz romana *Sam čovjek* „lirski najpotresnijeg klasika hrvatske moderne književnosti“ Ive Kozarčanina, kojega je Posavac na nekom sljedećem predavanju, drukčije od uvriježenoga “školskoga“ shvaćanja, ocijenio kao „egzistencijalistički roman“ u hrvatskoj književnosti, prije Sartrea i Camusa. (O egzistencijalističkoj poetici romana *Sam čovjek* Posavac je opširnije pisao u eseju *Ivo Kozarčanin – klasik hrvatske književnosti*, 1991.)

Od profesora Zlatka Posavca voljeli smo slušati o recepciji estetičkih i filozofskih teorija u našoj književnosti, jer smo upravo i sami započinjali otkrivati filozofeme koji su počeli vršiti utjecaj na nas, kao prethodno na pisce koje smo čitali. Tako nam je npr. Schopenhauerova *Metafizika spolne ljubavi* koju je K. Š. Gjalski “faustovski“ prikazao u romanu *Janko Borislavić*, bila itekako zanimljivo otkriće na početku studija. Posavac nam je pritom ukazivao da je Schopenhauer „autentični filozof realizma, i to njegov zreli, zaključni izraz [...], i u hrvatskom realizmu, što vrijedi također i za Gjalskog“.

Kao ljubitelju književnosti, takvo povezivanje pisaca s problemima filozofskih i estetičkih proučavanja, bilo mi je naročito zanimljivo. Upravo tim predavanjima iz estetike dobrim dijelom pripisujem zaslugu što sam već u početku shvatio da na studiju filozofije ne samo da ne moram zane-mariti afinitete prema književnosti i umjetnosti, nego ih mogu, štoviše, produbljivati i proširivati. Jer, osjećali smo, estetika koju je poučavao Zlatko Posavac, s osobnim istančanim smislom za umjetničko, izvirala je ponajviše iz sprege filozofije i književnosti, područja koja je i sâm studirao i posvetio im se, uz stalne i nepredvidive afinitete i ambicije za slikarstvo. Svoj životni poziv u mladosti vidio je u slikarstvu. Htio je biti – rekao nam je prilikom neformalnoga druženja na koncu godine – „slikar i doktor filozofije – kao Leone Glembay“. Krležu tada, kao ni inače, nije spomenuo slučajno; Posavac je pisca *Glembajevih* i *Povratka Filipa Latinovicza* uvažavao od rane mladosti, priznavao mu je utjecaj na vlastiti prozni stil u esejistici i kritici, pisao je stručno o njegovoj estetici, isticao Krležine stavove i mišljenja o pojedinim ljudima i događajima, prihvaćao ih, ali i polemizirao s njima. Nas nekoliko najbližih kolega s godine također smo gajili kult Krleže, što nas je i povezivalo s profesorom Posavcem, kod kojega smo na kraju i diplomirali.

Osim završnoga, i prvi pisani rad (seminar) na fakultetu imao sam kod profesora Posavca. Početkom studenoga kolega i ja prihvatili smo za prvi seminar iz estetike obraditi Horacijevu “poslanicu Pizonima“ – O

pjesničkom umijeću (Ars poetica). Knjigu smo pronašli u staroj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici na Marulićevu trgu. Je li i odlazak u impresivnu secesijsku palaču Sveučilište knjižnice bio na profesorovu preporuku, iako smo knjigu mogli pronaći i u fakultetskoj knjižnici na Pučkom učilištu, ne sjećam se; ali ubrzo smo naučili cijeniti što smo imali priliku sjesti za iste stolove uz iste svjetiljke uz koje su nekoć sjedili velikani naše književne riječi.

Samo pola godine poslije, Nacionalna i sveučilišna knjižnica preseljena je u novu zgradu, a na fizičkom prevoženju i prenašanju knjiga radili su i neki kolege sa studija, koji su tako iskoristili priliku da dođu u posjed pojedinih rijetkih naslova za ispite – pa i za onaj iz estetike. Po Posavčevu prijedlogu za čitanje, u sklopu filozofskoga problematiziranja krize u kulturi, u to smo vrijeme po knjižnicama neuspješno tražili *Usjeni sutrašnjice* Johana Huizinge. A “stara“ sveučilišna knjižnica i neriješeno pitanje njezinih knjiga postat će ubrzo temom našega razgovora.

Seminarsko izlaganje Horacija nije prošlo najsajnije, jer smo se, radeći na starodubrovačkom prijevodu iz XIX. stoljeća, previše držali forme, nepotrebno obraćajući pažnju na lirsku metriku i jezičku karakterističnost stihova u prijevodu, umjesto da smo se posvetili samomu predmetu djela – kanonskoj estetici europske literature. Posavac nam je, dopunivši naše izlaganje za studente s onim što smo mi propustili, dosta naklono (u)kazao da je takav seminar bio primjereniji za studij jezika i književnosti, te nas zainteresirano priupitao o zanimljivom prijevodu koji smo koristili. Budući da je rad, nakon usmenoga izlaganja, trebalo predati i u pisanom obliku, sljedeći put donio sam profesoru iznova napisani seminarski rad, uz fotokopiju Horacijeva prijevoda za koji me zamolio, i tom prilikom smo se duže zadržali u razgovoru.

Razgovori s profesorom Posavcem, u njegovoj sobi na Institutu, bili su zanimljivi i poticajni, a on je volio razgovarati pojedinačno sa studentima nakon predavanja, ne obazirući se na vrijeme. Razgovori s nama, mladim kolegama, jednom mi je tako i rekao, bili su mu važni kao doticaj s razmišljanjima mladih generacija izvan dvorane za predavanje. Jer, on nije tek profesorski superiorno razglabao teme, nego je slušao što govorimo, konstruktivno hvaleći ili kritizirajući.

Do ispita iz estetike uputio sam se u profesorov pisani rad iz njegovih knjiga i (polu)godišnjaka Instituta za filozofiju *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* u kojima je redovito objavljivao najopsežnije članke – iz povijesti hrvatske filozofije i estetike. Posebno iznenađenje bili su mi, međutim, njegovi rani tekstovi, koji su sezali još u 1957., kada je na posljednjoj godini studija filozofije i jugoslavenskih književnosti

započeo redovito objavljivati, vrlo ozbiljne i važne tekstove. Kada sam tih dana u beogradskom izdanju *Sabranih dela* Charlesa Baudelairea (1979) pronašao članak Zlatka Posavca otprije skoro 40 godina *Baudelaire o umjetnosti* (Izraz, 1(7-8), Sarajevo, 1957) naveden u “važnijoj literaturi“, teško mi je bilo povjerovati da se radi o mojem profesoru estetike. Isto mi se poslije dogodilo s “važnijom literaturom“ o A. B. Šimiću (Prisutnosti, 1957, Kolo MH, 1969) i J. P. Kamovu (Književnik, 1960), o kojima je Posavac kao mladić pisao ekstenzivne studije važne za njihovu recepciju u hrvatskoj književnosti.

Dio Posavčevih ranih tekstova o književnosti čitao sam u starim brojevima časopisa *15 dana* na Pučkom učilištu, u čije sam uredništvo jednom došao tražiti stare brojeve s tekstovima o filmu. Tu sam upoznao glavnoga urednika, duhovitoga Slavka Kovača koji se s Posavcem poznao iz davnih dana, s kraja 1950-ih i početkom 1960-ih, kad se časopis započinjao profilirati u ono što je u međuvremenu postao, dobrim dijelom zahvaljujući suradnji Zlatka Posavca, koji je, osim što je u prvo vrijeme uređivao likovnu opremu časopisa, u njem pokrenuo nekoliko važnih rubrika i serijala. U ilustriranom časopisu za kulturu i umjetnost *15 dana* Posavac je surađivao od 1959. do 1991. godine, objavljujući studije o svjetskim i hrvatskim književnicima, o likovnim umjetnostima (uključujući prikaze likovnih izložaba u Europi i Americi), pa čak i putopise – „razglednice malih gradova sjeverne Hrvatske“ (1966./67.) itd. Posljednje što je objavio u *15 dana* bio je nekrolog svojemu dugogodišnjemu bliskomu prijatelju i kolegi iz uredništva Vladimiru Vukoviću (Beskućnik zvan ‘Doktor’ – In memoriam prijatelju Vladimiru Vukoviću, XXXVI[4-5], 1991), filmskomu kritičaru, izvrsnomu poznavatelju tajni filmske umjetnosti koji je izvršio golem utjecaj na generacije zagrebačkih sineasta...

Estetika je bila i prvi ispit na koji sam izišao u ljetnom roku, iako sam se za njega najduže pripremao. Posavac nam je na posljednjem predavanju pročitao pitanja koja smo mogli nabrzinu hvatati olovkom, ali ne ih i zvučno snimati. U stotinjak pitanja obuhvatio je cjelokupnu povijest i problematiku estetike – od Platona, Aristotela i Frane Petrića do Gjure Arnolda, Heideggera i Gadamera – koju smo trebali naučiti iz pregleda opće povijesti estetike (Croce, Gilbert-Kuhn, Grlić, Marković, Pejović), pročitavši usto i pet izvornih djela. Gradivo za pitanja koja sam izvukao dobro sam poznao, jedino mi je pitanje o Heideggeru predstavljalo problem, ali kad sam krenuo odgovarati na nj, Posavac me, vezanim potpitanjem vratio na citat iz Horacija („Exegi monumentum aere perennius“) kojeg sam odlično upamtio iz seminarskoga rada, tako da sam na to posljednje pitanje odgovorio “zaobilaznim“ putem.

Profesor Posavac ispite je zakazivao u večernjim satima, najčešće s početkom u 20 sati, ali bi rijetko došao točno u očekivano vrijeme, premda je – znali smo – stanovao negdje u neposrednoj blizini Instituta za filozofiju. Kašnjenja su mu bila uobičajena i poznata, a studenti mu to uglavnom ne bi zamjerali: oni koji su imali manje razumijevanja za profesorove navike držanja ispita nastojali su ranije ući i završiti, dok bi mi ostali do ponoći čekali da uđemo na ispit, a kasnije, u sitnim satima, čekali i jedni druge. Posljednji, koji bi ostao sâm, s ispita bi nerijetko izišao pri danjem svjetlu, ovisno, naravno, o tom koliko bi imao interesa i želje razgovarati, jer nakon “službenoga dijela“ ispit bi se pretvorio u ugodni razgovor o pitanjima kulture i umjetnosti koja su neposredno komunicirala sa sadašnjom situacijom. Posavac je u tim noćnim razgovorima održavao budnost i pozornost kofeinom, pijući velike količine Coca-Cole.

Zahvaljujući profesoru koji je znao izvući najviše iz onoga što znamo, tako da uspijemo odgovoriti i na ono što nismo mislili da znamo, ili barem nismo znali kako na to odgovoriti, s ispita iz estetike vraćali smo se pametniji i zadovoljni ocjenom – netko s “dobrim“, netko s “vrlo dobrim“ ili “izvršnim“. Posavac je za uspjeh na ispitu pisao “izvrstan (5)“, a ne “odličan (5)“, što mi je konotiralo razliku visokoškolskoga ocjenjivanja spram onoga u školi, a zvučalo je nekako “starinski“ i kao da je značilo veću “izvanrednost“ u postignuću... Kada mi je sljedeće godine po završenom ispitu iz Hrvatske estetike rekao “odličan 5“, upitao sam ga pravi li razliku u odnosu na “izvrstan“. Odgovorio mi je da nema razlike, i u indeks upisao *izvrstan* „ako mi je tako draže“.

Premda mogu govoriti samo o svom ugodnom iskustvu polaganja ispita, koje se poklapalo i s iskustvima bliskih kolega, dojmama sam da nije zamjerao studentima koji se ne bi dolično pripremili za ispit, više mu je bilo žao zbog njihova manjka interesa, mireći se sa spoznajom da ispiti na fakultetima općenito više nisu ono što su nekada bili. On je, znao je govoriti, neke ispite pripremao dva-tri mjeseca, dok se danas ispiti koji studenti pripremaju dva-tri tjedna smatraju velikim. Uvidio bi koliko student poznaje primarnu literaturu, je li čitao nešto izvan preporučenoga – i to je posebno znao cijiniti, pa bi studentima koji se nisu najbolje spremili za ispit, ali tu ili srodnu tematiku proučavaju iz vlastitih aspiracija, ponudio višu ocjenu.

Iako su predavanja iz Hrvatske estetike održavana na drugoj godini studija Croaticuma, kolegij sam upisao i položio, kao i neki drugi studenti filozofije, prije svega zbog “osebujne osobnosti“ profesora Posavca, koji nam je, osim “dubinama i širinama“ svojih predavanja, imponirao načinom vođenja ispita i ocjenjivanjem koje nije bilo strogo.

Oba kolegija, Estetika i Hrvatska estetika, Posavac je vodio u suradnji s kolegicom, profesoricom dr. Ljerkom Schiffler, koja je predavala povijesne dionice i autore koji su njoj bili bliži po specijalističkim interesima – u općoj povijesti dr. Schiffler je tako obrađivala estetiku francuskoga prosvjetiteljstva (enciklopediste), a u hrvatskoj – humanizam i renesansu, hrvatske latiniste i pisce na talijanskom jeziku, monografski izlažući o npr. estetikama Frane Petrića, Nikole V. Gučetića i Mihe Monaldija, dok je dr. Posavac predavao o svim estetički relevantnim autorima koji su pisali na hrvatskom jeziku. Na Hrvatskoj estetici, kao i na Estetici, nismo slušali samo određene tematske cjeline i odabrana razdoblja ili samo o “najvažnijim” autorima, nego upravo cjelokupnu povijest hrvatske estetike. Autori i djela obrađivani su, katkad zasebno katkad skupno, u sklopu „epohalnih periodizacijskih razdoblja“: od srednjega vijeka – naime, ne tek od humanizma i renesanse kako se još od Franje Markovića uvriježilo datirati početke filozofske misli u Hrvata – pa nadalje preko baroka, klasicizma i prosvjetiteljstva, do romantičnoga klasicizma i poetika i estetičkih doktrina u XIX. stoljeću; nakon toga bili su posebno izlagani “izmi” hrvatske Moderne, što je bila Posavčeva najuža specijalnost, i dvadeseto stoljeće, koje nam je, uz njegovu reinterpetaciju, bilo najbliskije i najzanimljivije. U predavanjima su bili prezentirani rezultati novijih istraživanja koja su donosila i nove važne spoznaje, bilo o starim stvarima, bilo o “novim“, odnosno onim dotad zapostavljenim. Posavcu su predavanja iz godine u godinu davala poticaj da u člancima proširuje i produbljuje postojeće uvide demonstriranjem i prezentacijom interpretativno zanemarenih autora i problematskih kompleksa.

Od 1994. do 2000. godine objavio je tako niz studija: o hrvatskoj estetici XVII. stoljeća, za koju je dao „nacrt stanja i smjernica istraživanja“, o estetici Gjura Arnolda (o čem je objavio knjigu Arnold kao estetičar, 1996), o Kruni Krstiću, o Franji Petriću, o hrvatskoj estetici srednjega vijeka, osobito o Hermanu Dalmatinu i o „umjetnosti i pojmu ljepote u hrvatskoj neoskolastici“ (u nastavcima od 1998. do 2004.), da bi naposljetku u zborniku u izdanju Instituta za filozofiju 2000. godine, *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, objavio *Nacrt povijesnog pregleda hrvatske estetike 20. stoljeća (druga polovica 1945. do 2000.)*, čime, kako je to izrekao prof. dr. Ante Pažanin, tada profesor Povijesti filozofije i Praktične filozofije na Hrvatskim studijima, „zapravo zaokružuje svoje životno djelo, u kojem je on, kao malo tko drugi, u našem dobu učinio za svoju znanstvenu disciplinu, istraživši hrvatsku estetiku historijski i sustavno od njenih početaka do danas“ (Vijenac, 177, 14. prosinca 2000.).

Predavanja i seminare dr. Posavca dolazio je slušati doista velik broj studenata; Velika dvorana Instituta za filozofiju redovito je bila puna; s tim da je dio studenata – prva polovica po abecednom redu – seminare pohađala kod prof. Posavca, a dio kod profesorice Schiffler. Ispit se redovito polagao kod dr. Posavca, a mi koji smo izabrali estetiku kao diplomski predmet, slobodno smo birali temu i mentora diplomskoga rada.

Posavac mi je predložio da, uz temu o Platonovu poimanju umjetnosti, u diplomskom radu napišem i poseban osvrt na prikaze Platonove estetike u hrvatskim sustavnim pregledima filozofije i estetike, od Franje Markovića do Danka Grlića i suvremenih teoretičara književnosti.

Druženja s profesorom Posavcem osobito su se intenzivirala tijekom pripremanja diplomskoga rada – u njegovoj, središnjoj sobi na četvrtom katu Instituta u kojoj je svake srijede dugo u noć gorjelo svjetlo. Posavac je pazio da ne odem preširoko u temu, a osobito da se ne raspišem, s obzirom na literaturu koju sam predlagao, a koju bi on komentirao i upućivao na važno. O knjigama koje mu nisu bile poznate do sljedećega puta bi se dobro informirao i promišljeno me savjetovao. S pažnjom je slušao ili čitao ispisane stranice diplomskoga rada koje sam mu na početku donosio. Kratio sam, sažimao, izbacivao dijelove teksta... Onda mi je dao savjet, zapravo me upoznao s jednom (među)narodnom poukom koju danas i sâm volim prenijeti svojim učenicima – onu o trgovcu ribom s natpisom „ovdje prodajemo svježe ribe“: naime, ljudi su trgovcu govorili da mu ne treba “ovdje” jer svatko vidi da se ribe prodaju ovdje, zatim da mu ne treba “prodaju” jer svatko zna da se ne dijele; “svježa” pak, rekli su mu, nije uputno isticati jer pobuđuje sumnju da nisu svježe, a na kraju, kad je na natpisu ostalo samo “ribe”, rekli su mu da svatko vidi i može onjušiti da prodaje ribe, pa je trgovac na kraju uklonio cijeli natpis. Pouku sam primio uz osmijeh.

Posavac je u vlastitom pisanju bio opširan; pisao je duge članke i duge “krležijanske” rečenice s dugim argumentacijama i digresijama – između ostaloga jer je pisao olovkom, a ne pisaćim strojem ili u računalo. Sredstvo kojim pišemo, govorio mi je, diktira način mišljenja; razlika u iznošenju opažanja i misli, u stilu pisanja, primjetna je kod generacije pisaca koji su olovku zamijenili strojem – na primjer u “telegrafskom stilu” Hemingwaya ili u Nietzscheovoj aforistici. Njemu se, međutim, katkad događalo da u dvije-tri napisane stranice teksta, argumentirajući neku misao ili tezu, shvati da nema nijednoga odlomka nego je sve “u komadu”. U to je vrijeme (2000) uredništvo časopisa za filozofiju studenata Hrvatskih studija *Scopus* zamolilo hrvatske profesore-filozofe da napišu nekoliko kartica razmišljanja o hrvatskoj filozofiji – Posavčev tekst premašio je nekoliko puta zadani obujam, ali je, naravno, bio objavljen... i čitan.

Konzultacije oko diplomskoga rada činile su ustvari manji dio naših, često cjelonoćnih druženja u kojima smo se doticali mnogih tema, raspravljajući o konkretnim autorima i djelima. Posuđivali smo si knjige i filmove i razmjenjivali dojmove i tumačenja. Posavac je tada iz “osobnih razloga”, sjećam se, opet čitao Hamsuna – *Krug se zatvara*; o Hamsunovoj sudbini potom smo pričali povodom filma *Hamsun*, koji sam mu bio posudio na VHS kaseti. Kad me ubrzo u večernjim satima nazvao telefonom (a cijeli život je, koliko je mogao, izbjegavao razgovarati telefonom) da mi objasni zašto se ne “propitkuje” znanstvena tema, nego prolaznike na ulici, na pitanje što radim, zapričali smo se o Mannovu *Čarobnom brijegu* koji sam upravo čitao, a kojega se on sjećao do u detalj. Pričao je o mjestu u knjizi do kojega sam mu rekao da sam upravo stigao. Imao je čudesno pamćenje.

Posavca je naročito zanimljivo bilo slušati o živim susretima s književnicima i profesorima starije generacije, koje je imao prilike upoznati kao student ili kao zaposlenik u Radničkom sveučilištu. U tim sugestivnim prepričavanjima bio je svjedok ili akter zanimljivih i mnogočime opterećenih vremena. Sjećanja su mu sezala od vremena dolaska partizana u Zagreb, kojega se kao četrnaestogodišnjak dobro sjećao (s prozora stana u Savskoj ulici), kao i *westerna* s Garyjem Cooperom (*Kauboj i dama*) koji je tih dana, usprkos zabrinutim roditeljima, otišao pogledati u jedinu otvorenu kinodvoranu – Croatia kino, pa sve do druženja u noćnim šetnjama s Vladimirom Vukovićem i Stanislavom Šimićem (u drugoj polovici 1940-ih godina Posavac je bio sudionikom zbivanja karakterističnih za nastupajuća totalitarna “olovna vremena“: *Mali strip*, koji je kao 14-ogodišnjak izrađivao i umnažao s kolegama iz gimnazije, bio je jedna od prvih zabranjenih tiskovina u novoj Jugoslaviji¹, a godinu dana kasnije, 1946., bio je uhićen i osuđen na godinu i pol dana zatvora zbog pisanja i raspačavanja letaka usmjerenih protiv komunističkih vlasti...).

Na dan obrane mojega diplomskoga rada profesor Posavac stigao je u Institut točno u dogovoreno vrijeme, u 17 sati; profesorica Schiffler, sustručnjakinja u komisiji, značajno me pogledala: „Vi ste mu netko bitan“, rekla je, „obično nije ovako točan“. Dio mojega diplomskoga rada, o estetičkoj recepciji Platona u Hrvata, Posavac je predložio za objavljivanje u sljedećem broju *Priloga za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, godišnjaka Instituta za filozofiju pod uredništvom prof. dr. Ljerke Schiffler, koja je napisala i recenziju da članak bude objavljen u broju za 2000. godinu.

1 “Popis zabranjenih knjiga i listova” Okružnoga narodnoga suda za grad Zagreb među 24 izdavača kojima su zabranjena sva tiskana djela navodi „Izdavački konzorcij Mali strip, odgovorni urednik Zlatko Posavac“. Vidjeti u *online* dostupnom članku Denivera Vukelića, Cenzura u Jugoslaviji između 1945. i 1952.

Kad sam Posavcu nedugo nakon što sam diplomirao rekao da odlazim na duže putovanje u Indiju, on me, iznenađen i zapravo razočaran mojom čudnom odlukom, nastojao odvratiti, ostavivši mi poruku na Institutu: „Članak ti je objavljen. Krenulo ti je. Nemoj sada skrenuti ukrivo!“. Savjetovao me da, ako već osjećam *drang* za putovanjima, proputujem Europu? Ganutljivo je kazivao o vlastitim posjetima firentinskim i pariškim muzejima i galerijama ili „Die Akademie der bildenden Künste“ u Münchenu na kojoj je studirao njemu omiljeni slikar Ljubo Babić. A onda mi je jednom, prije odlaska na moje polugodišnje putovanje, rekao donekle pomirljivo: „Tko zna, možda ćeš se Ti, kao naš Veljačić, okrenuti Istoku“.

Godinu-dvije-tri nakon mojega povratka iz Indije, Posavac je, iako već u mirovini, običavao i dalje raditi u svojoj sobici na Institutu. Jedini osvijetljeni prozor na zgradi Instituta svjedočio je da je profesor tu. Navraćao bih kod njega katkad i nakon noćnih izlazaka, barem da ga pozdravim. Ponekad bismo se zadržali u razgovoru do jutarnjih sati, kao nekada. Jednom prilikom iz diskusije nas je prenulo prodorno zvono na ulazu u hodnik. Bilo je to još u vrijeme kada je održavao kasne ispite. Jedan student došao je s djevojkom kako bi joj dokazao da je na spoj tu noć zakasnio iz opravdanih razloga, jer ga je profesor zadržao na ispitu iza ponoći. Nije mu vjerovala, dok se nije sama uvjerila da su noćne sesije s profesorom estetike uobičajena stvar.

U godinama koje su uslijedile izgubili smo “redoviti” kontakt. Znao sam ga povremeno sretati po noći u gradu kako razgleda izloge knjižara u centru. Uz pitanja gdje sada radim i čime se bavim, redovito bismo se zapričali. U jednom takvom susretu rekao sam mu da sam napisao knjigu o svojem putovanju Indijom, te da nastavljam putovati po Istoku pišući o tom, slično kako je i predvidio. Azija, budizam, pustolovna putovanja... nisu, međutim, bila područja koja bi nas povezivala, a Posavac više nije koristio sobu na Institutu za rad.

Godine 2013. napokon sam mu poslao pismo i svoju prvu knjigu *Put Indije* u kojoj sam se mjestimice sjećao razgovora sa svojim neimenovanim Profesorom. Nisam znao hoće li pismo Profesora naći na istoj adresi, ali nakon nekoliko tjedana stigao mi je odgovor u obliku pisma od 12 stranica gusto ispisanih lijepim čitljivim rukopisom: oduševio se knjigom, mojim opisanim putovanjem, zapažanjima o indijskoj umjetnosti (skulpturi, graditeljstvu) i kritički se osvrnuo na sjećanja o našim „smisleno plodnim razgovorima“. Kolega, također diplomant „u klasi dr. Posavca“, kojemu sam se “pohvalio“ dobivenim pismom, duhovito je komentirao da „moram uzeti godišnji odmor“ da bih mu dostojno odgovorio na takvo sadržajno pismo.

Budući da sam mu ubrzo odgovorio s riječima zahvale i objašnjenja, otpočeli smo našu opsežnu prepisku – s istom lakoćom kao nekada noćne razgovore na Institutu. Posavac je često pisao „kao da nema drugog posla i kao da je ovo za kavanskim stolom...“, a ostalo mi je“, natuknuo je, „da dovršim neke započete stvari, a to neće ići ako sam u raspolaganju svojim radnim sposobnostima neracionalan. One se iz dana u dan smanjuju – ne treba imati iluzija o mojoj životnoj dobi. A i zdravlje nije najblistavije, iako je *Gott sei dank* s lijekovima i medicinom (zagrebačkom medicinom) ako ne propadne sasvim, kao što već propada...“

O kojim se nedovršenim stvarima radi objasnio mi je kad smo se susreli uživo, povodom simpozija *Hrvatska filozofija i znanost: jučer, danas, sutra* 29. svibnja 2015. godine u Institutu za filozofiju, na kojem je Posavac imao svoj posljednji javni nastup s izlaganjem o *Filozofiji, estetici i povijesti umjetnosti*.

Na terasi kavane Lisinski ispričao mi je da je napisao integralan povijesni pregled hrvatske estetike na kojem je radio proteklih nekoliko godina, ništa ne objavljujući, a koji mu je bilo bitno prirediti za tisak i vidjeti objavljen – ne zbog sebe osobno, nego radi same stvari. Uskoro mi je na čitanje dao obiman strojopis u zelenom fasciklu. Bilo mi je jasno da se radi o kruni, dovršetku njegovih sveukupnih nastojanja na istraživanju povijesti hrvatske estetike. Uz izdavača, Nakladu Jurčić, kojoj je među glavnim edicijama i filozofska biblioteka, knjiga je dobila potporu Ministarstva znanosti za 2017. godinu, i ja sam, s povjerenjem koje mi je Posavac poklonio, postao njezinim urednikom.

Hrvatska estetika, točnije njezina povijest, bila je glavno područje Posavčeva znanstvenoga rada još od 1968. godine, kada je na simpoziju Hrvatskoga filozofskoga društva održao inauguralni referat *Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća* (objavljen u tri nastavka u časopisu *Kolo*, MH, 1968. i 1970., i četvrt stoljeća kasnije u zborniku *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, prir. Zlatko Posavac, 1992). Posavac je tada bio zaposlenik Instituta za filozofiju, a ubrzo je započeo djelovati u Matici hrvatskoj (kao član radnik i član Upravnoga odbora), te je 1971. bio urednik rubrike “Filozofija“ u Hrvatskom tjedniku. Do devedesetih godina XX. stoljeća, u vremenima u kojima je iz političkih razloga bio „posve marginaliziran“, objavio je više od stotinu studija i eseja iz povijesti hrvatske estetike, i to zahvaljujući prije svega „specijalističkom karakteru i teorijskoj razini ‘apstraktnosti’ tekstova“ (Novija hrvatska estetika, 350).

Njegova istraživanja povijesti hrvatske estetike – što je bilo razvidno i iz njegovih knjiga i iz predavanja – sadržavala su „ne malen broj korektivnih, pa i polemičkih spoznaja spram dosad uvriježenih, petrificiranih...“

(...) naprosto netočnih mnijenja, raznovrsnih zabluda i forsiranih ideoloških deformacija...“ (Novija hrvatska estetika, Hrvatsko filozofsko društvo, 1991, 9). Posavčev pristup historiografskim temama hrvatske filozofije, estetike, likovne umjetnosti, književnosti, odnosno hrvatske kulturne tradicije općenito, temeljio se „na nezaobilaznom postulatu reinterpretacije ‘već poznatog’ s apelom za senzibiliziranu recepciju novih spoznaja što ju prati nova faktografija pridodana postojećoj, osvjetljena novom metodologijom“ (Arnold kao estetičar, HFD, 7).

Ti napori sumativno su značili veliki korak naprijed u interpretativnom, komparativnom i faktografskom produbljivanju hrvatske estetičke problematike na visokoj teorijskoj razini, uz respektiranje njezine “prave povijesnosti“. Prve rezultate istraživačkoga rada na povijesti hrvatske estetike sabrao je u knjizi *Estetika u Hrvata* (Matica hrvatska, 1986), u kojoj tada još bez mogućnosti i pretenzija da pruži povijesni kontinuitet razvoja estetičke misli „markira cijeli luk povijesnog razvitka“ (*Estetika u Hrvata*, 9), interpretirajući estetički relevantne fragmente i tekstove od srednjovjekovlja i renesanse preko “romantičnoga klasicizma“ (kojim je Posavac “pokrivao“ razdoblje koje se dotad uvriježilo nazivati “Ilirizmom“) do modernističkih pokreta na prijelomu i početku XX. stoljeća. U sljedećoj knjizi *Novija hrvatska estetika* (HFD, 1991) obradio je probleme i autore od sredine XIX. do sredine XX. stoljeća koji nisu obrađeni u prethodnoj knjizi, jedan dio stoga što ih je „s informacijom i usmjerbom interpretacija... (...) bilo nemoguće (nedopustivo!) prikazati, a još manje pozitivno komentirati u prethodnim desetljećima“ (Novija hrvatska estetika, 11.). Znanstvena, ali i neosporna književno-esejistička vrijednost djela priskrbili su mu Državnu nagradu za znanost “Bartol Kašić“ 1992.

Estetička učenja i doktrine u Hrvatskoj, odnosno njihovu, „raznolikost i relevantnost, široku i slobodnu diferentnost“ potrebno je, isticao je uporno Posavac, poznavati u njihovu kontinuitetu, jer samo tako možemo dobiti potpun i ispravan uvid u hrvatsku filozofiju i estetiku, ali i u povijest svekolike hrvatske umjetnosti i hrvatske kulture uopće. I nakon što je u 1990-im i 2000-im godinama znanstveno rasvijetlio čitav niz tema ključnih za poznavanje hrvatske estetike, pisanje sustavnoga i cjelovitoga pregleda hrvatske estetike postalo mu je glavni stvaralački cilj kojemu se neizostavno morao posvetiti.

I deveto desetljeće života, usprkos narušenu zdravlju, u najvećem je dijelu proveo radno; doista je bio – kako je to sam običavao reći za neke svoje kolege – “veliki marljivac“. Svima koji su ga poznavali, koji su pratili njegov objavljivani rad ili samo filozofski ili kulturni život u našim znanstveno-stručnim časopisima i zbornicima, ta crta njegove ličnosti ne može

biti nepoznata. Ono što ga je (o)držalo aktivnim i u posljednjim godinama života, bez nastavnoga rada, doslovno do samoga kraja, bila je “njegova“ *hrvatska estetika*.

Posavca sam redovito posjećivao u njegovu domu u kojem je živio sa životnom suputnicom, istaknutom povjesničarkom umjetnosti dr. Jelenom Uskoković, s kojom sam telefonski dogovarao vrijeme sastanaka. Soba u kojoj smo se družili i radili bila je puna knjiga, one su bile poslagane na stolovima i ispod njih, a na policama do stropa tijesno su uokvirivale ugašeni televizijski ekran i pokoji portret. Među tisućama naslova točno je znao gdje se koji nalazi: njemački filozofski leksikon, mapa s crtežima ili nešto treće... Ne služeći se računalom i internetom, traženje faktografije, makar i najobičnijih datuma, ili fotografija u knjigama kojima je htio opremiti *Hrvatsku estetiku*, oduzimalo mu je nezamislivo mnogo vremena i energije. Na noćnom stoliću, uz fotografiju Rendićeva kamenoga nadgrobnoga spomenika s poprsjem Ante Starčevića, stajale su knjige, uglavnom novija filozofska izdanja, koje je u posljednje vrijeme čitao, bilježeći olovkom po njihovim stranicama. „I just read books“, pala mi je na pamet rečenica iz filma *Tri Kondorova dana*, koju mi je dvadeset godina ranije izrekao na Institutu. Gospođa Jelena mi je tada rekla da tu rečenicu Zlatko često izgovori. Slične citate nalazio sam po raznim Posavčevim radnim papirima, ali njihovo neiscrpno vrelo bilo je njegovo pamćenje. Spominjanje Waltera i Norberta Neugebauera u *Hrvatskoj estetici* bio bi, primjerice, povod da se nasmijemo nekoj šaljivoj rimi iz njihova stripa *Bimbo i Hanzek* koje se sjećao iz ranih tinejdžerskih dana.

Izdavanje Posavčeve posljednje knjige odužilo se, silom različitih okolnosti i uslijed odugovlačenja izdavača, na pune dvije godine. Neizvjesnost oko izlaska knjige u koju je ulagao posljednje intelektualne napore, s golemom posvećenošću, teško mu je padala. Kad mi je govorio da učinim sve što mogu da knjiga ipak izađe, bilo mu je, kao i uvijek, isključivo stalo do promocije *hrvatske estetike* kao bitne, nezaobilazne komponente hrvatskoga kulturnoga i općeduhovnog identiteta.

Zadovoljstvo i zasluženo priznanje doživio je tada (2017. godine) povodom 175. obljetnice utemeljenja Matice hrvatske i 50. obljetnice *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, kada mu je, zajedno s još osmero istaknutih članova Matice hrvatske, dodijeljena Povelja Predsjednice Republike Hrvatske „za svekoliki rad i žrtve podnesene u obrani i promicanju kulturnog identiteta i političkih prava hrvatskoga naroda tijekom jugoslavenske komunističke vladavine“.

Knjigu *Hrvatska estetika – povijesni pregled* dočekao je primiti u ruke samo nekoliko tjedana prije smrti. Korice su krasile slike fresaka (Ivan

Tišov: *Artes liberales* i *Scientia Naturales/Scientia Scholasticae*) iz čitaonice stare Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Oblikovanje naslovnice bili smo dogovorili prema njegovoj želji.

Drhtavom rukom, bez naočala koje su mu ionako već postale preslabe, u svojem domu napisao mi je dirljivu posvetu. Živeći posljednjih godinu dana sâm, nakon što je umrla Jelena, usprkos usrdnoj brizi njegovateljice Anđe, fizički je bivao sve slabiji. Posljednjih par tjedana krevet u vlastitoj sobi, koji ranije nije htio napustiti (jer tu su bile njegove knjige), morao je zamijeniti onim bolničkim. Prilikom posljednjega posjeta u Vinogradskoj bolnici, dan prije smrti, dugo i čvrsto mi je držao ruku... kao da mi želi još nešto ispričati, ali nije mogao. Profesor Posavac umro je u Vinogradskoj bolnici 23. rujna 2019. godine. Pokopan je 1. listopada na zagrebačkom groblju Mirogoj u uskom obiteljskom krugu, bez komemoracije i velikih riječi.

Zlatko Posavac bio je utemeljitelj povijesti hrvatske estetike, područja unutar povijesti hrvatske filozofije koje je vlastitim znanstvenim i filozofskim radom, s neprevidivom intelektualnom dosljednošću i upornošću, zasnovao kao kolegij na sveučilišnoj razini i kao posebnu disciplinu. Tematiku i problematiku cjelokupne hrvatske estetičke baštine Posavac je – što je razvidno svakomu obazrivijemu čitatelju njegovih radova – prezentirao osobno prepoznatljivim i inovativnim analitičko-kritičkim pristupom, otvarajući prostor za nove „kulturološko-civilizatorne, duhovne, općehistoriografske, socio-političke“ horizonte i dajući poticaje za daljnja plodna istraživanja srodnih graničnih područja. Iako rad na sustavnom istraživanju hrvatske estetike nema nastavljača², Posavčevo djelo, stvarano punih pedeset godina, aktualno je i ostaje živo u radovima pojedinih specijalističkih istraživača.

Kao njegovu studentu, slušaču, sugovorniku i prijatelju, djelo profesora Posavca, čovjeka s kojim sam se družio, ostat će mi trajno i neodvojivo vezano uz njegovu iznimnu osobnost.

Juraj Bubalo

2 Na Fakultetu hrvatskih studija od akademske godine 2018./19. ponovno se izvodi kolegij Hrvatska estetika. Nositelj kolegija je nekadašnja profesorova studentica i suradnica u časopisu *Prilozi* Instituta za filozofiju doc.dr. Željka Metesi Deronjić.